

Hammu-rápi nevének modern írásmódja (alapvetően Hammu-rápi/rápi, vagy Hammu-rabi), valamint nevének jelentése régóta vitatott kérdés az assziriológiában. A név egyértelműen két elemről áll, azonban ezeket értelmezniük nyugati sémi, azaz amurrú, vagy pedig keleti sémi, tehát akkád (babilon) komponensként is, esetleg ezeket keverve, ami által a név jelentése is változhat. Legújabbban Michael P. Streck érvelt meggyőzően amellett, hogy Hammu-rápi nevét teljesen amurrú nyelven kell értelmezni. Ebben az esetben a király neve 'Ammu-rápi', jelentése pedig „Az apa testvére (azaz az isten) gyógyító”.²⁰

tosabbak a királyi hatalom meghatározása, öröklése, a Palota és a templomok gazdasági, hatalmi viszonya, a király vallásban betöltött szerepe, illetve az állami adminisztráció működése. A törvények különböző ítéleteket tartalmaznak, de nincs részletes leírása sem a bíróságoknak, sem pedig a bíraskodási gyakorlatnak. Természetesen a sor folytatható. Még ha a törvényekre nem is kell modern értelemben teljességre törekvő törvénykönyvként tekintenünk – hanem inkább ítéletek szisztematikus gyűjteményeként –, az állam által felügyelt gazdasági, társadalmi szférákon belüli szolgálhattak jogi útmutatóként.

A törvények sorrendje jól felismerhető, logikus szerkezetet követ. Ugyan a sztélé ímkai nem készítették sem fejléceket, sem bekezdéseket, a későbbi másolatokat készítő ímokoknál ezek egy-egy esetben megjelennek. A Hammu-rápi törvényei által érintett területekről több szempontból is készíthetünk listákat.

Néhány érdekesebb és a törvényekben részletesebben tárgyalt téma: a 6–25.§-ban a lopás és rablás (ingóságok: állami, templomi vagy magántulajdon; szemlél szemben elkövetett; ingatlanok ellen irányuló); 26–41.§ katonáskodás, katonai hűbértokokkal kapcsolatos esetek (ún. *ilkum*-szolgálati kötelezettségek, hadifogságba esés és abból kiváltás, öröklés, feleség státusza, elidegenítés tiltsa); 108–111.§ kocsmárosnőkről; 127–149.§ családjog, házasság, másodfeleség; 162–194.§ örökösödési szabályok, feleségek és leszármazottak tulajdonlási jogai; 195–214.§ testi sértésekről szóló törvények; 241–277.§ mezőgazdasági és bérzési rendelkezések.

Hammu-rápi törvényei

A törvényeket kazuisztikus formában fogalmazták meg. Egyes törvények egy feltételezett esettel kezdődnek, jellemzően a mondat elején a „ha” (akkád: *šumma*) szóval, amit a törvény második részében a következők követnek, a büntetés vagy irányadó szabályozás követ. A kutatásban gyakran hangsúlyozzák, hogy a mezopotámiai törvények nem absztraktak, hanem esetijog alapján írák őket. Ez a megfogalmazás azonban éppen az esetek egyfajta absztrakciójára utal. A törvények nem kizárólag vétségekkel, illetve ember által elkövetett bűnökkel foglalkoznak, hanem nem szándékosan előidézett vagy külső körülményekből fakadó helyzetekkel is.

Ebben a tanulmányban csatlakozunk ahhoz a felfogáshoz, hogy a sztélé utasításait, rendelkezéseit egyenesen és a legtagabb értelemben, a hagyományok

szerint törvényeknek hívjuk. (Az akkád *dinum* szót fordíthatjuk „ítélet”, „peres eljárás”, „eset” vagy „törvény” értelemben is.) Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a törvénygyűjteményben tárgyalt esetek száma a modern számozás szerinti törvényekénél kevesebb. Ez abból a jellegzetességből fakad, hogy az egymást követő törvények nem minden alkalommal önálló, újabb és újabb eseteket tárgyalnak, hanem alkalmanként egy eset leírásával kezdik, amelynek később további lehetséges esetleírásokat tárgyalják, és ezekben már az eseteknek megfelelő döntések szerepelnek. Legtipikusabb példája ennek a 9–13.§-ok az orgazdaságról (részben már a 6.§ is ebbe a témakörbe tartozik). A 9.§-ban ismertetik az alap esetet, amikor egy orgazdát büntetnek meg. A 10–11.§-ban ugyanennek az esetnek a tárgyalása található, de ezúttal nem az orgazdaságban vétkes személyt, hanem a per másik két szereplője közül egyszer az egyiket, egyszer a másikat büntetik, majd a 12–13.§ további változatait adják az eset tárgyalásának és megítélésének. Ezek a cikkek azért is érdekesek számunkra, mert rengeteg hasznos információval szolgálnak azt illetően, hogy a törvénygyűjtemény szellemisége miként kívánta bemutatni a bíraskodást, milyen kereteket támasztott egy-egy peres eljárás lefolytatásához. (Azt, hogy erről milyen ismereteink vannak a valódi periratokból, később tárgyaljuk.) Más cikkekkel együtt tudjuk, hogy minden szerzett tulajdonról írásos dokumentummal és tanúkkal kellett rendelkezni (7.§), egy peres eljárásnál ezeket be kellett mutatni, a saját vallomás és a dokumentum hitelességét a tanúk erősítették meg. Az ítéletről rendszerint nem egy, hanem több bíró döntött. Indokolt esetben – tanúk előállítására miatt – a döntést hat hónapra elnapolhatták.

Hammu-rápi törvényeinek bemutatásakor gyakran említik, hogy a törvények egyik jellemzője a *lex talio-nis*, azaz a szemet szemért, fogat fogért (talio-jelv alkalmazása. Két kérdés érdemel itt említést. Egyrészt azon törvények száma, amelyek ténylegesen a talio-elvet alkalmazták, egészen csekély (például 196–197., 200., 210., 220., 229–231.§), az ítéletek teljességét tekintve tehát nem beszélhetünk a törvénygyűjtemény egyik markáns jellemzőjéről, hanem inkább egy újításról. Másrészt a talio-elv alkalmazása egyáltalán nem univerzális jellegű, sőt. Ha a testi sértésekről szóló törvényeket teljes szöveggörnyezetükben vizsgáljuk, látható, hogy a talio-elvet csak a legmagasabb társadalmi réteget érintő, az awélumok közötti esetekre alkalmazzák (a társadalmi kategóriákról lásd lentebb). Minden más törvénytől egyéb büntetést, jellemzően pénzbüntetést szabnak ki. Ráadásul a testi sértésekről szóló törvényeknek éppen nem a talio-elv érvényesítése a célja, hanem az awélumok kiemelt társadalmi pozícióját hangsúlyozza azáltal, hogy egy muskénnummal szemben elkövetett büntett esetén a büntetés mindig alacsonyabb, mint egy awélum kárára történő esetben.

Ugyanígy fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a törvényeket máshol is a teljes szöveggörnyezetükben kell értelmezni. Lássuk például az orvos tevékenységével kapcsolatos ítéleteket (215–223.§).²¹ Az orvos ezek szerint végezhetett szemműtétet sikeresen (215–217.§), sikertelenül (218., 220.§), vagy gyógyíthatott csonttörést (221–222.§). Mindegyik esetben akkor kapta (avagy sikertelenség esetén fizette) a legmagasabb összeget, ha awélumot gyógyított, muskénnum

esetében alacsonyabbat, ha pedig wardumot, akkor a legkevesebbet. Csupán ezeket nézve akár egyfajta szociális érzékenységet is feltételezhetnénk, miszerint a társadalom kevésbé vagyons tagjainak kevesebbet kellene fizetnie, de nem ez a helyzet. Hammu-rápi rendje szerint a társadalomban az awélum gyógyítása a legértékesebb, ezért ennek a legmagasabb a díjazása is, a muskénnum gyógyítása után kapott összeg pedig ezért kevesebb.

Jellemző újítás Hammu-rápi törvényeiben a korábbi törvényekben leggyakrabban megfigyelhető, fizetéssel megváltható büntetéshez képest a halálbüntetés gyakorisága. A törvénygyűjteményben a bíraskodásnak három szintje is megjelenik: a felsorolt esetekben a helyi bírák döntöttek, akik a közösségi ítélkezést képviselik, a király többször is megjelenik a törvényekben bíróként, de esetenként a szokásjog alapján az individuális ítélkezés is előfordul – egyszerre több ítélkezési mód jelenik meg a 129.§-ban.

Az óbabiloni kori társadalom Hammu-rápi törvényeinek tükrében

A Hammu-rápinak tulajdonított törvénygyűjtemény számos helyen betekintést enged az óbabiloni társadalomba, aminek többnyire három általános – de nem kizárólagos – csoportját említi: a társadalom felsőbb osztályába, az elítelt tartoznak az awélumok vagy awílumok (akkád: *awē/īlum*), a jogi értelemben szabad, de gazdaságilag másoktól függő népesség tömegét alkotják a muskénnumok (akkád: *muškēnum*), és a jogilag is függő helyzetben

lévők, nevezzük őket rabszolgáknak, a *wardumok* (vagy nők esetében akkád megnevezésük: *amtumok*).

Az awélum szó használata a törvényekben kettős szerepet tölt be. Az akkád szó jelentése „férfi, személy”, ezért sok esetben nem egyértelmű az olvasó számára, hogy általános személyként lehet érteni (valaki, bárki), vagy a társadalom egy meghatározott rétegére vonatkozik. Utóbbira utal egyértelműbben az akkád *mār awēlim* „awélum fia” kifejezés, ami nem rokoni kapcsolatra utal, hanem az awélum csoportba tartozó bármelyik személyt jelenti („awélum-rendű”).

Az awélumok viselhetik a legtöbb hivatali pozíciót, ők teljesítik az állam felé az *il-kum* szolgálatot is. Az *il-kum* többféle, az állam iránti szolgáltatás lehet, melynek ellentételezéseként az állam hűbértörtöt bocsát az awélum rendelkezésére. Az awélumokat sem kell azonban egységes rangú csoportként elképzelni, közöttük is voltak alacsonyabb és magasabb rangúak (lásd 202.§). A törvények gyakran állítják szembe egymással az awélumot és muskénnumot, illetve a muskénnumot és a Palotát (= az államot), amiből az a következtetés vonható le, hogy az awélumok legalább részben a Palotához kötődő személyeket jelentik, és a törvények célja, hogy a Palotához tartozó társadalmi réteg jogait védje – adott esetben a társadalom többi tagjával szemben is.

A muskénnumok képviselik a városi lakosság tömegét, annak alsóbb, kevésbé jómódú rétegét, illetve a vidéki mezőgazdasági munkát végző kisbirtokos, vagy bérlemben dolgozó földművesek nagy többségét. Jog értelemben függetlenek ugyan, de gazdaságilag gyakran függenek egy-egy awélumtól, illetve annak háztartásától.

E. von Dassow szerint²² mind az awélum, mind a muskénnum szabad polgára a babilóniai városoknak, mindegyik lehetett szegény és gazdag, mindegyiknek szolgáltatni kellett teljesítenie a király felé. A két kategória között a hatalom gyakorlása a különbség. Aki a hatalommal és autoritással bírt, az awélum volt, aki ennek alávetette volt, az adott esetben muskénnumnak tekinthető. Így a társadalmi rangsorban bárki lehetett mindkettő, attól függően, hogy az adott helyzetben egy nála magasabb vagy alacsonyabb rangú személlyel lépett-e interakcióba.

A rabszolgákat megjelenésükben is megkülönböztethették, ha fejüket egy jellegzetes hajfonaton (*abbutum*) kívül leborotválták. Ha ezt a borbély a tulajdonos tudta nélkül levágta, büntetésként levágták a kezét (226.§); ha egy másik polgár megévesztette a borbélyt (ti. sajátjaként állítva be a szolgát) és vágatta le jogtalanul, úgy a család az életével fizetett (227.§). A wardum „(rab)szolga” kifejezést szintén mezopotámiai, babilóniai kontextusában kell vizsgálnunk. Egy adósságot törleszteni nem tudó szabad is wardummá válhatott három évre, amíg a munkájával törlesztette a hitelezőjével szembeni tartozását. Babilóni szövegek környezetben a wardum azonban sokszor csak szolgát jelent és alárendeltségi viszonyt fejez ki. A magas hivatalnokok a király szolgáiként, a királyok pedig az istenek szolgáiként hivatkoztak magukra. Babilóniára nem jellemző a nagy létszámú, mezőgazdaságban dolgozó rabszolgák jelenléte. A rabszolgák leggyakrabban hadifogság révén, vagy rabszolgák gyermekeként

kerültek ebbe a státuszba. A rabszolgákat felszabadíthatták, jellemzően a tulajdonos élete végéig nyújtandó ellátásért, gondoskodásért cserébe. Emellett látnunk példákat arra is, hogy a rabszolgák maguk is megválthatták a szabadságukat. Ehhez pénzre volt szükség, amit először olyan rabszolgák engedhettek meg maguknak, akiknek szakmája lehetővé tette, hogy abban saját bérért dolgozzanak – tulajdonosuknak pedig cserébe részesedést fizettek (*mandattum*). Mivel a rabszolgák ritkán fordultak elő egy helyen nagyobb létszámban, a szövegek alapján nem volt jellemző a szigorú felügyeletük sem, ezért gyakori volt a szökésük, amit több törvényújítvány is tárgyal.

Az awélum és muskénnum kategóriák pontos meghatározása a mai napig vitatott a babilóniai jogtörténeti foglalkozók között. Az egyes kategóriák meghatározása és a közöttük lévő különbségek egyaránt ennek a vitának a tárgyát képezik.

Tévedésben lennénk, ha úgy gondolnánk, hogy a törvények a társadalomnak csak ezt a három csoportját említik. Különböző foglalkozások képviselői, mint például katonák, földművesek, kereskedők, papnők és a vallási élethez kötődő egyéb női tisztségek,²³ hájosok, orvosok, béresek, és mások is szerepelnek a törvényekben. Néhány kivételtől eltekintve azonban nem tisztázott, hogy milyen viszonyban állnak a három általános társadalmi kategóriával. Katonák szinte biztosan, kereskedők pedig vélhetően csak az awélumok lehettek, de az ún. naditum-papnők között már vannak rangbeli, elősorban vagyoni belső különbségek, ami arra utal, hogy a városi lakosság kevésbé tehetőse rétegeiből is válhatott valaki naditum-papnővé. Utóbbiakkal szem-

ben védik érdekeiket a gazdagabbak a kocsmárosnőkre vonatkozó törvényeknél, ahol egy vállalkozói réteg tartja a kezében ezt a gazdasági szférát (108–111.§).

Hétköznapi adminisztratív szöveges források

A Hammu-rápi sztélé vitathatatlanul izgalmas forrása az ókori Mezopotámiának, részletgazdag, informatív. De az óbabilóni és más korokból is több tízezernyi agyagtábla maradt fenn az utókornak, köztük sokszor minden ideológiát nélkülöző, egyszerű gazdasági és jogi feljegyzések. Ha ezeket vizsgáljuk, akkor a társadalomnak és a gazdaságnak más jellemzőit ismerhetjük meg. Ezekről itt részletesen nincs lehetőség írni, ezért csak említésképpen soroljuk fel őket.

A hétköznapi iratok nem tükrözik vissza a társadalom Hammu-rápi törvényei szerinti hármass felosztását. Az awélumot részben általános jelentésében használják („férfi, ember”), részben a háztartások vezetőire („úr”). A muskénium kifejezés használata igen ritka, az óbabilóni kor után nem jellemző az előfordulása. A wardumot és amtumot, általános jelentésének megfelelően („rabszolga/nő”, illetve „szolga/nő”) és ennek értelmében használják. Az óbabilóni kori társadalomban sokkal meghatározóbbnak tűnik a háztartások rendszere és egymáshoz való viszonyulása, legyen szó királyi, templomi vagy magánháztartásról.²⁴ Ha a gazdaságot vizsgáljuk, szintén a háztartások által működtetett gazdasági egységek és ezek egymáshoz, a termeléshez, a piachoz és a pénzhez való viszonyulása jelenik meg.²⁵ Ugyanígy hiányként róhatjuk fel a

társadalom képének lefestésekor a hiányt a törvények szövegében.²⁶

A gazdasági forrásoknak köszönhetően jól ismert számunkra a kereskedelem óbabilóniai formája, a Palota által adminisztrált kereskedőkre átruházott adószedések és az ún. palotaüzlet – így a Palota által adminisztrált áruval, annak értékesítésével történő – kapcsolattal pott érte a vállalkozóktól. A palotaüzlet gazdasági életéről,²⁷ időben akár több generációra is kiterjedő palotaüzlet, az óbabilóni gazdaság és a kereskedelem teljesen hiányzik a törvényekből. Az óbabilóni Asszíriában a kereskedelmet az állam adminisztratív irányítani a kereskedőcsaládok irányítását, a kereskedelem, annak szabályozása és közzétételéről a korokból is jól ismert számunkra.²⁸ Az óbabilóni könyvben megjelenik az ezüst pénzverés büntetési tételként, a kereskedelemmel kapcsolatos pénzügyi tranzakciók (kölszámok) és a kereskedelem ismereteink elsősorban a későbbi asszír és babilóniai iratokból jelennek meg.

Az óbabilóni kor hétköznapi iratainak jelentős számban ismerünk bizonyos periratokat, amelyeket az alábbiakban bemutatni.

Óbabilóni kori periratok

A már említett agyagtáblák között megtalálunk adminisztratív és jogi feljegyzéseket, köztük olyan dokumentumot is, amelyeket a királyi ideológiától nem